

Osmanlı ve İran'daki Tütün Rejisine Kolektif Eylem Ekseninde Tarihsel-Sosyolojik Bir Bakış

A Historical-Sociological Overview of Tobacco Regie in Ottoman Empire and Iran on the Basis of Collective Action

Tolga Gürakar

Özet: Bu makalede, Osmanlı ve Kaçar İran'ındaki ticaret zümrelerinin kolektif eylem oluşturabilme kapasitelerine ilişkin bir karşılaştırma, her iki kesim açısından benzer önem arz eden "tütün ticareti" ekseninde yapılmıştır. "Tütün ticareti", her ne kadar ilk bakışta hem ekonomi ile doğrudan ilişkili hem de mikro ölçekli bir konu olarak algılsa da, bu çalışma, salt üretim ilişkileri ve sınıf mücadelesine atıf yapan bir indirgemeciliğin ötesinde, siyasal ve toplumsal diğer unsurları da göz önüne alan çoklu bir bağlam ve ilişkisel bir perspektif üzerine kurulmakta, tikel bir vaka üzerinden tümel bir çözümlenmeye yönelmektedir. Metot olarak da, yakın zaman ve mekânlardaki benzer olguların nihai noktada farklı biçimlerde nasıl sonuçlandıklarını tahlil eden ve kendine özgü durumları, "uzun, yavaş ve tarihsel olarak özgün süreçlerin bir ürünü" olarak açıklayan "patıkaya bağımlılık" modelini esas aldığı için altı çizilmelidir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, İran, tütün rejisi, kolektif eylem, patıkaya bağımlılık

Abstract: This article makes a comparison of capabilities of trading classes in Ottoman Empire and Qajar Iran to take collective action, on the basis of "tobacco trade", which is similarly important for both sides. Although "tobacco trade" may seem to be both directly related to the economy and a micro-scale issue at first glance, this study, extending beyond a mere reductionism simply referring to relations of production and class conflicts, is based on a multi-context and a relational perspective taking other political and social issues into account, and aims at a universal analysis through a particular case. It should be noted here that "path dependence" method is employed here, which investigates how similar phenomena of similar times and places end up differently and which explains specific cases as "a product of long, slow and historically-unique processes".

Keywords: Ottoman, Iran, tobacco regie, collective action, path dependence

I. Giriş

Napolyon'un 1798 yılında gerçekleştirdiği Mısır seferi, tüm Orta ve Yakın-Doğu dünyası nezdinde, Batının savunmadan saldırıya geçişinin ilk somut miladı olması ve tekeli niteliğe bürünen milli Avrupa kapitalizminin kendi ka-buğunu kırarak siyasi, ekonomik, askeri ve kültürel tüm araçlarıyla yayılımını Doğu'ya çevirmesi sebebiyle sembolik bir önem taşımaktadır. Konuya Osmanlı ve Kaçar İran'ı özelinde bakıldığında, tehlike çanlarının aslında sözü edilen bu sembolik tarihten yaklaşık bir asır kadar önce, alınan askeri mağlubiyetler ile çal-maya başladığı, sonrasında da geleneksel düzenlerinin her geçen gün aşınması ile devam ederek çok yönlü bir krizler silsilesi yarattığı ve modernleşme ihtiyacı-nı ortaya çıkarttığı aşikârdır.

Gerek coğrafi konumu gerekse de Avrupa ile asırlardır var olan yoğun siyasi, ekonomik, askeri, kültürel ve diplomatik temasları, her ne kadar bu modernleşme serüveninde Osmanlı'yı İran'a nispetle daha avantajlı kılmışsa da, yine de Osmanlı'nın sahip olduğu asıl avantaj geçmişten devralınan "aşkın devlet geleneği" olmuştur. Zira Osmanlı'da merkezîyetçiliğin yeniden tesisi noktasında III. Selim ile başlayan, II. Mahmut ile aşama kaydeden ve milliyetler sorununun halli doğrultusunda sonraki süreçte daha farklı bir şekle bürünen askeri, bürokratik ve hukuki modernleşme süreci köklü ve kesintisiz bir devlet geleneği üzerine inşa edilirken, İran modernleşmesi işlevsel anlamda Osmanlı'ya nazaran çok daha zayıf bir kurumsal gelenek üzerinde yükselmiş ve gerek aşiretlerin merkeze karşı gevşek bağları gerekse de devletten özerk bir konumda olan Şii ulemanın muhalif tutumu sebebiyle çok daha kesintili ve sancılı bir süreçten geçmiştir. Sonuç olarak Kaçar İran'ında, bu süreçte girilen idari ve askeri reformlardan tam bir randuman alınamamış, aşiretler sorunu çözüme kavuşturulamamış, din adamlarının gücü törpülenememiş, şer'i ve örfi hukuk Osmanlı'nın seküler içerikli kamu hukuku seviyesine taşınamayarak ulema hukuku düzeyinde kalmıştır.¹

Gelinen noktada her iki ülkede devlet aygıtının yeniden yapılandırılması adına girilen tüm bu reformların, merkezi siyasal otoriteyi gerek modernist bürokratik elit gerekse de ticaret zümreleri ve geleneksel toplum kesimleri ile birbirlerinden oldukça tezat bir ilişkiler sarmalına sürüklediğinin altı çizilmelidir. Özetle, sonraki süreçte iktidarın paylaşımı, sınıfsal çıkarlar ve düzenin çarpıklıklarına duyulan hoşnutsuzluk noktasında farklı birtakım ittifakların önünü açarak kitlelerin de seferber edildiği siyasi-ekonomik içerikli farklı isyan ve protestoları gün yüzüne çıkartan işte her iki ülkenin dinamiklerine özgü bu tezatlıklardır.

Bu çalışmada Osmanlı ve Kaçar İran'ındaki ticaret zümrelerinin kolektif eylem oluşturabilme kapasitelerine ilişkin bir karşılaştırma, her iki kesim açısından benzer önem arz eden "tütün ticareti" ekseninde yapılmıştır. Karşılaştırmanın bu bağlamda yapılmasının temel sebebi ise, tütünün, Osmanlı gayrimüslimlerinin yoğunluk sergilediği diğer birçok iktisadi faaliyetten istisna teşkil etmesinden ve gerek üretimi gerekse de ticareti açısından daha ziyade Müslüman çiftçi ve küçük tüccarın kontrolü altında olmasından kaynaklanmaktadır.²

"Tütün ticareti", her ne kadar ilk bakışta hem ekonomi ile doğrudan ilişkili hem de mikro ölçekli bir konu olarak algılsa da, bu çalışma, salt üretim ilişkileri ve sınıf mücadelesine atıf yapan bir indirgemeciliğin ötesinde, siyasal ve toplumsal diğer unsurları da göz önüne alan çoklu bir bağlam ve ilişkisel bir perspektif üzerine kurulmakta, tikel bir vaka üzerinden tümel bir çözümlemeye

¹ Tolga Gürakar, *Türkiye ve İran Gelenek, Çağdaşlaşma, Devrim*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2012, s. 350.

² Fehmi Yılmaz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün: Sosyal, Siyasi ve Ekonomik Tahlili (1600-1883)*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, 2005, s. 250-251.

yönelmektedir. Metot olarak da, yakın zaman ve mekânlardaki benzer olguların nihai noktada farklı biçimlerde nasıl sonuçlandıklarını tahlil eden ve kendine özgü durumları, “uzun, yavaş ve tarihsel olarak özgün süreçlerin bir ürünü”³ olarak açıklayan “patikaya bağımlılık” modelini esas aldığı için altı çizilmelidir.

II. İki Tarihsel Tikel Vaka: Tütün Rejisi Karşısında Osmanlı ve İran’da Kolektif Eylem

İlk defa olarak 17. yüzyılda ithal edildiği tahmin edilen tütünün Osmanlı’daki üç küsur asırlık serüveni incelendiğinde keyif verici bu tarımsal ürünün devlet katında önemli bir gelir kaynağı olarak görüldüğünün, bu sebeple de 17.yüzyılın sonundan itibaren vergilendirilmeye tabi tutulduğunun, 18. yüzyılda ise ‘İstanbul ve Tevabii Tütün Gümrüğü’nün idaresine geçirildiğinin altı çizilmelidir.⁴ Nitekim 19.yüzyıla gelindiğinde Osmanlı Devleti karşı karşıya bulunduğu mali krizleri aşmak noktasında dış borçlanmaya gitmiş, söz konusu bu borçlar karşılığında da vergi gelirlerinin ipotek altına alındığı bir dizi anlaşmaya imzasını atmıştır. Böylece tütün gelirleri ilk defa olarak 1879 yılında devlet iç borçlarının Galata Bankerleri’ne ödenmesini denetleme amacıyla kurulan ‘Rüsum-u Sitte İdaresi’nin, ardından da sırasıyla önce dış borçlara ilişkin olarak 1881 tarihli Muharrem Kararnamesi ile ‘Düyun-u Umumiye İdaresi’nin ve 1883 yılından itibaren de Osmanlı Bankası, Credit Anstald ve Banker Bleicroeder banka gruplarının ortaklaşa kurduğu Reji İdaresi’nin sorumluluğuna verilmiştir.⁵

Quataert, Osmanlı’daki Reji’nin kimileri için idare-gözetim kademelerinde yeni iş imkânlarını ortaya çıkarttığını ancak geniş bir kesim için de yıkıcı sonuçlar doğurduğunu ifade etmiştir. Zira Reji, üretici-tefecî-tüccar üzerindeki olumsuz etkisini ilk andan itibaren hissettirmiş, geleneksel iktisadi işleyişi ve bunun etrafında örgütlenen geleneksel kredi şebekesini çözülmeye sevk etmiş ve hemen ilk etapta yaklaşık 300 kadar tütün üretim hanesinin kapanmasına sebebiyet vermiştir. Quataert’e göre o döneme dek çoğunlukla ortak çalışan tütün tüccarlarıyla toprak sahibi yerel eşraf, üreticilere sık sık borç verirler ve bunun karşılığında da hasatı piyasa fiyatının altında satın alma hakkını kazanırlarken, yeni düzenlemeler sonrasında bu ve benzeri birçok geleneksel işleyiş ortadan kalkmış, böylece de çok sayıda tütün üreticisi ve tüccar büyük zararlara uğramıştır.⁶ Yukarıda ifa-

³ Piotr Sztompka’dan aktaran: Ferdan Ergut - Ayşen Uysal, “Tarihsel Sosyoloji Ne Yapar? Nasıl Yapar?”, *Tarihsel Sosyoloji Stratejiler, Sorunsallar, Paradigmalar*, Ed. Ferdan Ergut - Ayşen Uysal, Ankara: Dipnot Yayınları, 2007, s. 13.

⁴ Fatma Doğruel - Suut Doğruel, *Osmanlı’dan Günümüze Tekel*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000, s. 24-25.

⁵ Filiz Dıġırođlu, *Memalik-i Osmaniye Duhanları Müşterekü’l-Menfaa Reji Şirketi Trabzon Reji İdaresi 1883-1914*, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2007, s. 28-29, 32.

⁶ Donald Quataert, *Osmanlı Devleti’nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)*, Çev. Sabri

de edilen tüm bu olumsuzluklara ilave olarak, Reji'nin tütün ekimi için belirli bir toprak büyüklüğü saptaması, fiyatlandırma ve tartı işlemlerinde üreticiyi tatmin edememesi ve ayrıca tütün ihracından Reji tekelinin muaf olması gibi sebeplerin bir bütün olarak tütün kaçakçılığının önünü açtığına altı çizilmelidir.⁷ Tüm bu sebeplerin dışında kaçakçılığı tetikleyen bir diğer sebep de hiç kuşkusuz ki pek çok kişinin Reji'ye direnmek noktasında muhalefetini, kaçakçılığa katılarak veya ona göz yumarak göstermesi olmuştur.⁸

Tekelin ilk yıllarında devletin, Reji ve onun kaçakçılıkla mücadele adı altında kullandığı kolcu birlikleri karşısındaki tavrına bakıldığında ise, bir yandan tekel düzeninin devamı doğrultusunda gayretler sarf ederken diğer yandan da köylülerin ezilmesine engel olmaya çalışması gibi ikircikli siyasetler izlediği söylenebilir. Zira devlet erkânı Reji'nin sahip olduğu ayrıcalıklı statüsünden ve kırsal alanlarda desteklediği orantısız şiddetten hoşnut olmamış, dolayısıyla da birçok durumda kaçakçılığı Reji idaresine karşı bir koz olarak kullanmaktan geri durmamıştır. Bu süreçte Osmanlı tahtında bulunan Sultan II. Abdülhamit, söz konusu imtiyazı vermekle halk nezdinde yol açtığı zararın daha da büyümesini önlemek adına kaçakçılığa göz yummuş, bu işin Reji'nin sorumluluğunda olduğunu da ısrarla vurgulamıştır.⁹ Buna mukabil madalyonun öteki yüzüne bakıldığında, devletin bilinçaltında, Reji'nin daha ziyade Çerkez, Arnavut, Boşnak ya da Pomak kökenli, dolayısıyla da bölge halkıyla kaynaşmamış kolluk güçlerini imparatorluğun çeşitli yerlerinde ortaya çıkan genel asayişsizliği bastırma noktasında kullanma arzusunun var olduğu da açıkça görülmektedir. Buna karşın ellerine silah taşıma yetkisini yasal olarak geçiren bu güçlerin kaçakçılığı önleme bahanesiyle halktan kanunsuz yere para toplamalarının ve oldukça rahat bir yaşam sürmelerinin Saray'ı son derece rahatsız ettiği de bir diğer gerçektir. Zira Oktay Gökdemir'in verdiği, kolcular ile yerel halk arasında çıkan çatışmalarda 50-60 bin civarında bir insan kaybı yaşandığının, yalnızca 1901 yılında bu sayının 20 binleri aştığı yönündeki bu gelişmelerin¹⁰ evhamlı olarak bilinen Abdülhamit'i daha da evhamlı kıldığı son derece olası görünmektedir.

Sonuç olarak gerek üretici-tefecî-tüccar geleneksel ilişkisinin sarsıntıya uğraması gerekse de Reji'nin kaçakçılıkla mücadele adı altında kullandığı silahlı kolcu birliklerinin sert ve baskıcı tutumları, 1887 yılında Samsun'da ve 1894 yılında da Trabzon'da bir dizi sivil direniş eylemlerine zemin hazırlamıştır.¹¹ Sam-

Tekay, Ankara: Yurt Yayınları, 1987, s. 25, 27.

⁷ Kudret Emiroğlu, "Trabzon'da İkinci Meşrutiyet'te Tütün Rejisi'yle Mücadele", *Trabzon Der-gisi*, No: 7, Aralık 1993, s. 34.

⁸ Quataert, *Osmanlı Devleti'nde*, s. 27.

⁹ Quataert, *Osmanlı Devleti'nde*, s. 28, 33.

¹⁰ Oktay Gökdemir, "Osmanlı Tütün Tarımında Reji Kolculuğu ve Sivil Direniş", *Tarih ve Top-lum*, No: 190, Ekim 1999, s. 52, 54-55.

¹¹ Emiroğlu, *Trabzon'da İkinci*, s. 34.

sun'da çoğunluğunu Oniki Ada kökenli Rumların teşkil ettiği tütün üreticileri vilayet merkezine yürümüşler, Reji'nin uygulamalarını valiye şikâyet etmişler ve padişaha da bir dilekçe göndermişlerdir. Bir hafta süresince protestolar devam etmiş, Reji binası taşlanmış ve çalışanları saldırıya maruz kalmışsa da, hiçbir sonuç elde edilememiştir. Benzer olaylar daha sonraki yıllarda Trabzon'da patlak vermiş ancak tıpkı Samsun'da olduğu üzere hiçbir kazanım elde edilememiştir. 1892 yılında İstanbul Tütüncüler Loncası'nın yapmayı planladığı protesto girişimi ise, organizasyonun hükümetçe onaylanmadığı ve gerçekleşmesi halinde zor kullanılarak derhal dağıtılacağı uyarısı karşısında toplanamadan dağılmıştır. Osmanlı Hükümeti'nin bu tehditkâr tavrının altında, aynı yıl İran'daki Reji'ye karşı girişilen ve oldukça önemli sonuçlar doğuran protestoların etkili olduğu söylenebilir.¹²

Protestoların ve kolcu birlikleri ile çatışmaların arttığı sonraki süreçte de, Reji ile halk arasında kalan devlet bir taraftan kaçakçılığa göz yumarak öte taraftan da protestoları sönmüştür. Reji'nin karşılaştığı güçlüklerden yararlanmaya çalışmış, sözleşme kurallarında değişiklik yapılması yönünde şirkete baskıda bulunmuş ve 1896 yılında kaçakçılığı önleme görevini orduya verdiğini Reji'ye resmi olarak bildirmiştir.

Sonuç olarak 1887 yılında Samsun'da başlayan, ardından Trabzon'la devam ederek Anadolu'nun çeşitli vilayetlerine yayılan protestoların her türlü sürekliliğe rağmen merkezi siyasi otoritenin kendisi için çizdiği sınırların dışına çıkamadığı, dolayısıyla da İran'daki benzeri ile kıyaslandığında geniş bir sınıfsal taban desteği alamadığı ve elle tutulur bir sonuca ulaşamadığı görülmektedir. Ayrıca her ne kadar Osmanlı'da Hoca Hasan adlı bir mollanın Trabzon'daki olaylar esnasında tütün kullanımı aleyhine verdiği vaaz ilk bakışta İran Şii ulemasının politik tavrı ile benzerlik sergilemiş olsa da, yine de söz konusu bu vaaz Şirazi'nin verdiği fetva sonrasında İran'da yaşananlar gibi büyük kitlesel olaylara yol açmamış, kısacası Reji, devletleştirildiği 1925 yılına kadar varlığını sürdürmeyi başarmıştır.

Tütün Reji'sinin Kaçar İran'ındaki serüveni ise, yakın zaman ve mekânlardaki benzer tarihsel vakaların bir ülkeden diğerine nasıl farklı sonuçlar doğurabileceğinin güzel bir örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira Nasireddin Şah'ın üçüncü Avrupa seyahatinde kararlaştırılmış olan ve ilk kez 1890 senesinin Mart ayında İngiliz Binbaşı Talbot'a elli seneliğine, yıllık 15.000 sterlin ve senelik net karın dörtte biri karşılığında verilen tütünün üretim, satış ve ihracat tekeli, ilerleyen süreçte "Imperial Tobacco Corporation" adıyla kurumsal bir şekle bürünmüştür. Brown, şirketin 3 Kasım 1890 tarihinde yayınladığı bülteninden, yıllık ciro beklentisinin 500.000 sterlin, net kar beklentisinin de 370.000 sterlin oldu-

¹² Quataert, *Osmanlı Devleti'nde*, s. 28-29.

ğunu aktarmakta ve yine aynı bültende 1884 yılında Osmanlı'da kurulan Tütün Rejisi'ne atıfta bulunularak ona kıyasla daha uzun süreli bir antlaşmaya ve daha karlı bir yatırıma girildiği ifadesinin yer aldığını işaret etmektedir.¹³ Keddie ise İran'da görevli İngiliz Henry Drummond Wolff'un raporundan, söz konusu antlaşmanın önceleri Rusya ve ülke içerisinden gelebilecek olası tepkilere karşı gizli tutulduğunu aktarmakta, dolayısıyla da tütün imtiyazına karşı muhalif kıpırdanmaların yılın son çeyreğinden itibaren İstanbul'da, rejim muhalifi İranlılar tarafından yayınlanan Ahter gazetesinin¹⁴ haberi sonrasında başladığını ifade etmektedir.¹⁵

Gelinen bu noktada tütün imtiyazı karşısındaki ilk tepkilerin 1891 yılının başlarından itibaren gün yüzüne çıktığının altı çizilmelidir. Bir taraftan Ahter Gazetesi üzerinden sürdürülen muhalefet, diğer yandan Nasireddin Şah'a yazılan kınama içerikli mektuplar zaman içerisinde Tebriz, İsfahan ve Şiraz gibi tütün üretiminin yoğun olduğu bölgelerde kitle hareketlerinin ortaya çıkmasına salık vermiş, bu süreçte telgrafhanelerde toplanan kalabalıklar sarayı dilekçe yağmuruna tutmuş ve vergi ödenmemesi çağrılarını yapmış, buna mukabil olarak çarşı esnafı da dükkânlarının kepenklerini indirmek suretiyle ticari hayatı durma noktasına getirmiştir.¹⁶

Tütün Rejisi karşısındaki geniş halk kesimlerinin tepkilerini bir üst aşamaya taşıyan oldukça kritik bir gelişme ise, hiç kuşkusuz ki "boykot" uygulamasının, yukarıda sözü edilen geleneksel bu protestoların bir aşaması doğrultusunda ilk defa olarak İran tarihinde gündeme gelmiş olmasıdır. Zira 1891 Aralık'ında Mirza Hasan Şirazi'nin tütün satışı ve kullanımının haram olduğu şeklindeki fetvası¹⁷ ile söz konusu bu eylemlerin daha organize bir hal aldığı ve boykotun şahın hanımları ve hizmetçileri dâhil¹⁸ ülkenin tamamına sirayet ettiği, depoların basılarak tütünlerin yakıldığı, sokaklarda nargilelerin kırıldığı altı çizilmelidir. Yaşanan bu gelişmeler karşısında Nasireddin Şah, bir uzlaşma arayışı olarak söz konusu imtiyazın sadece ihracat ile sınırlandırılacağı şeklindeki açıklaması ile geri adım atmışsa da, kitleler bu açıklamadan tatmin olmamışlar,

¹³ Edward G. Browne, *The Persian Revolution of 1905-1909*, Cambridge: Cambridge University Press, 1910, s. 32-33.

¹⁴ 1876 yılında İstanbul'da yayınlanmaya başlayan ve birçok muhalif kaleme yer veren bu gazete, İran dışında basılan ilk gazete olmasının ve İran çağdaşlaşmasının ideolojik altyapısına katkılar sunmasının haricinde, tüccar kesimlerce çıkartılmış olması bakımından da ayrı bir önem taşımaktadır. Fariba Zarinabaf, "From İstanbul to Tabriz: Modernity and Constitutionalism in the Ottoman Empire and Iran", *Comperative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, Cilt: 28, No: 1, 2008, s. 162.

¹⁵ Nikki R. Keddie, *Religion and Rebellion in Iran*, London: Routledge, 1966, s. 39, 44.

¹⁶ Keddie, *Religion and*, s. 46, 49, 65, 92.

¹⁷ Hamid Algar, *Religion and State in Iran 1785-1906 The Role of the Ulama in the Qajar Period*, Los Angeles: University of California Press, 1969, s. 211.

¹⁸ Keddie, *Religion and*, s. 96.

muhalefetlerinin dozunu daha da arttırmışlardır. Sonuçta, direnmenin anlamsız olduğunu hisseden şah da, Şirazi'nin Tahran'daki temsilcisi Aştiyani'ye gönderdiği haberle bu imtiyazı tümüyle iptal ettiğini duyurmak durumunda kalmıştır.¹⁹

Çetinkaya, İran'daki tütün protestosunun, İran milliyetçiliğinin az sayıda reformist bir grup tarafından yeni yeni ifade edilmeye başladığı bir zaman diliminde ortaya çıkması, hem saraya hem de yabancı bir güce karşı aynı anda topyekûn karşı koyması, din adamlarından, tüccarlardan, esnaftan, çalışanlardan, modernist entelektüel gruplardan, bürokrasinin çeşitli kademelerindeki memurlardan ve kadınlardan meydana gelen farklı sınıf ve görüşlerdeki toplumsal kesimleri bir araya getirmesi ve sonrasında da başarıya ulaşmış olması sebebiyle, geçmişteki diğer toplumsal hareketler nezdinde özel bir öneme sahip olduğunun altını çizmiştir.²⁰

Moaddel ise, tütün protestosunun ortaya çıkmasında ve meşruiyet zemininin oluşturulmasında Şii söylemin önemli bir etkisi olduğunu göz ardı etmemekle birlikte, bu hareketin salt dini bir ideoloji ile açıklanamayacağını vurgulamış ve onu, bir süredir güçlenmekte olan tüccar sınıfının çıkarları gereği ortaya çıkmış bir toplumsal hareket biçiminde değerlendirmiştir. Zira o, yaşanan tüm bu ekonomik ve siyasal gelişmeler paralelinde, iç pazarlarını kontrol eden ve kendi çıkarlarıyla uyum içinde devlet politikalarını yönlendiren Batı Avrupa burjuvazisinin aksine, İran'ın yerel tüccar ve geleneksel küçük burjuvazisinin marjinalleştiğine işaret etmiş ve sonuçta da her iki kesimin saraya ve yabancı çıkarlarına karşı işbirliği yaptığının altını çizmiştir.²¹

Dabashi'ye göre de tütün protestosu, birtakım üst rütbeli saray yandaşı ulema ileri gelenlerinin de dâhil olduğu yerleşik aristokrasi ve toprak sahibi soylular ile tüccar sınıfı, geleneksel küçük burjuvazi ve bunlarla çıkarsal bağları olan görece düşük rütbeli ulema kesimleri arasındaki daha geniş ölçekli ve sınıf temelli karşıtlığın bir yansımasıdır. İran'daki yabancı sermaye ise bu mücadelede feodal aristokrasiden yana çıkarak ve onu rüşvetle besleyerek çıkarlarını sürdürme yoluna gitmiş, buna karşın tüccar sınıfı ile ulema içerisindeki radikal kanat sömürgecilik karşıtı bir tavır sergilemişlerdir.²²

Gelinen bu noktada cevap aranması gereken temel soru, Osmanlı ve İran'daki Reji karşıtı bu kolektif eylemlerin uzun erimli yapısal dönüşümlerin etkisi altında nasıl evrildiğidir. Osmanlı'daki Rejinin yabancı mali çevrelerden oluşan ulus-

¹⁹ Mazlum Uyar, *İran'da Modernleşme ve Din Adamları*, İstanbul: Emre Yayınları, 2008, s. 55.

²⁰ Y. Doğan Çetinkaya, *1908 Osmanlı Boykotu: Bir Toplumsal Hareketin Analizi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004, s. 70.

²¹ Mansoor Moaddel, "Shi'i Political Discourse and Class Mobilization in the Tobacco Movement of 1890-92", *A Century of Revolution Social Movements in Iran*, Ed. John Foran, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1994, s. 17; Moaddel, "İran'da Şii Ulema ve Devlet", *İran Devrimi Din, Anti-Emperyalizm ve Sol*, Ed. Serpil Üşür, İstanbul: Belge Yayınları, 1992, s. 170.

²² Hamid Dabashi, *İran: Ketlenmiş Halk*, Çev. Emine Ayhan, İstanbul: Metis Yayınları, 2008, s. 92.

lararası bir konsorsiyumca kurulduğu, Batılı devletlerin bu tekelin devamından yana ortak çıkarlarının olduğu ve İran'daki muadili ile kıyaslandığında başta ihracat tekeline muafiyet olmak üzere sözleşme şartlarının görece makul olduğu, buna karşın İngilizlerin kontrolündeki İran'daki Reji'nin ise hem daha ağır sözleşme koşullarını dayattığı hem de diğer Batılı devletler arasındaki rekabeti daha da kızıştırdığı aşikârdır.²³ Tüm bu denk olmayan koşullar elbette tepkilerin dozu bağlamında etkili olmakla birlikte, yine de her iki ülkedeki Reji karşıtı protestoları, bu amaçla kurulan koalisyonları, elde edilen kazanımları ve/veya verilen tavizleri açıklamak noktasında kendi başına belirleyici olamamaktadır. Bu gerçekten hareketle bir sonraki bölümde, her iki kolektif eylemin araçlarını ve amaçlarını belirgin kılan yapısal dönüşümler, her iki devletin ve toplumun içinde yoğrulduğu kendine özgü siyasal, dini ve ticari patikaların bütünü bağlamında sosyolojik bir çözümlemeye tabi tutulmuştur.

III. Tarihsel Tikelden Sosyolojik Tümele: Siyaset, Diyanet ve Ticaret Ekseninde Kolektif Muhalefet

Osmanlı ve İran'daki kolektif eylem repertuarı, gelenekten moderniteye geçiş sürecinde, her iki ülkenin yapısal fay hatlarında yaşanan siyasal, toplumsal ve iktisadi değişimlerin zaman içinde yüzeye çıkmış ardışık tarihsel-sosyolojik bir uzantısıdır. Konuya siyaset ve devlet aklı ışığında bakıldığında, Osmanlı'da, dini kurumların da üzerinde olan güçlü bir merkezi siyasi otoritenin ve kesintisiz bir devlet geleneğinin mevcudiyeti; buna karşı dini hiyerarşinin devletten özerk bir konumda olduğu İran'da ise, Osmanlı nispetinde hayat bulamayan siyasal kurumsallaşma ve bunun meşruiyet krizleri silsilesi şeklinde tetiklediği hanedan değişiklikleri göze çarpmaktadır.

Öncelikle Osmanlı'nın, Anadolu Selçuklularının hüküm sürdüğü bir coğrafyada ortaya çıkmış olması, kuruluş döneminden itibaren nizami-merkeziyetçi devlet geleneğini, iç bölgelerin yerleşik hayatını ve oraların entelektüel birikimini kendisine uyarlayabilmesine zemin hazırlamıştır. Ayrıca Osmanlı, Rumeli'ye geçtiği ve İstanbul'u sınırlarına kattığı sonraki süreçte de Bizans yönetici-askeri sınıfı ile üreticisini sistemine eklemlendirebilmiştir. Buna karşın Moğol hâkimiyetinin ortadan kalktığı ve sonrasında siyasi kargaşa ortamının hüküm sürdüğü, kabileler arası mücadelelerin toplumsal bölünmeleri hızlandırdığı, göçebe yaşam biçiminin baskın bir biçimde var olduğu ve dini kurum ve müesseselerden ziyade tasavvufi tarikatların ön planda rol oynadığı İran coğrafyasında ise Anadolu benzeri bir kurumsal altyapı buradaki siyasal elite miras olarak devredilememiştir.²⁴

²³ Quataert, *Osmanlı Devleti'nde*, s. 42.

²⁴ Gürakar, *Türkiye ve*, s. 348.

Elbette İran'da yaşanan bu siyasal meşruiyet krizleri salt jeopolitik gerekçeler ile açıklanamaz. Bu noktada İran Şii ulemasının ve onun siyasal otoriteye Osmanlı Sünni ulemasından farklı bir gözlükle bakmasına salık veren temel doktrinel öğretilerinin ele alınması son derece önemlidir. Bu bağlamda, Osmanlı Devleti'nin kuruluşunun hemen akababinde Sünni-Hanefi temelde şekillenmeye başladığının, İran'da ise ilk defa olarak Safevi Devleti ile esas alınan On İki İmam Şiiiliğinin siyaseti ve toplumu şekillendirdiğinin altı çizilmelidir. Ancak İslam'ın itikadi ve fıkhi açılardan önemli tezatlıklar içeren bu iki mezhebi her iki ülkede farklı etkiler yaratmıştır. Zira Osmanlı, 12.yüzyıllarda Maverdi ve Gazzali gibi din âlimleri tarafından teorik bir temele oturtulan Sünni hilafet doktrininin formüle ettiği 'din ve saltanat özdeşliği'ni, Orta Asya Türk siyasal geleneğinin 'kutsal devlet' anlayışı, klasik İslami siyasal geleneğinin 'adalet' felsefesi ve Bizans siyasal geleneğinin 'merkeze bağlı dini bürokrasi' modeliyle harmanlayarak, dini kurumları devlet hiyerarşisi içerisinde örgütleyen merkezi bir yapı kurabilmiş ve ayrıca örfi hukukun şer'î hukuktan bağımsız olarak geliştiği kurumsal bir düzen inşa edebilmiştir.²⁵ Buna mukabil siyasal anlamda müessesleşmenin görece zayıf olduğu İran'da ise, her ne kadar Şiilik devlet dini olarak kabul edilerek ulema siyasal sisteme entegre edilmeye çalışılmışsa da, yine de Şii-imamet doktrininin dünyevi siyasal otoriteyi gayrı meşru gören bakışı kırılmamış, bu doğrultuda bir Şii siyaset teorisi geliştirilememiş, dolayısıyla da dini kurum ve müesseseler Osmanlı nispetinde içselleştirilememiş ve bütünüyle merkezi denetim altına alınamamıştır.

Osmanlı ve İran'a özgü bu farklı patikalar hiç kuşkusuz ki Batının ekonomik ve askeri-teknolojik üstünlüğü ele geçirmeye başladığı 1600'lerin son çeyreğinden itibaren her iki ülke ulemasını siyasal erk nezdinde takındıkları tavır ve izledikleri siyaset açısından farklı yönere savurmuştur. Zira bu süreçte ülke yönetimine eskisine nazaran çok daha fazla müdahil olan ve önemli politik kazanımlar elde eden Osmanlı Sünni ulemasının devletle özdeş karakterinde temel anlamda radikal bir değişim yaşanmamış,²⁶ buna karşın İran Şii uleması dini hiyerarşi içerisinde yaşanan kurumsal ve doktrinel dönüşümün de etkisiyle devletten müstakil ve ona alternatif bir güç olarak tarih sahnesindeki yerini almıştır.²⁷

²⁵ Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15.-17. Yüzyıllar)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, s. 74-78, 83-84, 94-95.

²⁶ 1700'lü yılların ikinci yarısına kadar gerek cephede gerekse de merkezde olağanüstü durumlarda toplanan Meşveret Meclislerinin, bu tarihten itibaren daha sık sürelerde toplandığı, reform tasaklarının hazırlanmasını da içeren daha geniş kapsamlı meseleleri ele aldığı, ilmiye sınıfı mensuplarının da bu toplantılarda artan oranda temsil edildiği ve hatta şeyhülislamın çoğu toplantılara ev sahipliği yaptığı hususları dikkate alındığında, ulema elitinin karar alma, sorumluluk paylaşma ve meşrulaştırma süreçlerindeki etkinliğinin arttığı, bu oranda da devletle bütünleştiği görülmektedir. Ahmet Cihan, *Reform Çağında Osmanlı İlimiye Sınıfı*, İstanbul: Birey Yayıncılık, 2004, s. 63-64, 117-118.

²⁷ Kaçar ve sonrası dönem ulemasının otoritesinin temellerinin, Safevi Devleti'nin zayıfladığı

İran Şii ulemasının, yukarıda ana hatları ile izah edilen doktrinel gücünün haricinde, merkezi otorite karşısındaki özerkliğini pekiştiren bir diğer kritik silahı da hiç kuşkusuz ki ekonomik bağımsızlığıdır. Zira kendilerine, kontrol ettikleri para ve sahip oldukları ekonomik güç perspektifinden bakıldığında, onları dini işlevlerinin yanı sıra ekonomik menfaatlerini de gözeten bir çıkar grubu olarak tanımlamak mümkün olmaktadır. Bundan dolayıdır ki, gerek otoritesini kurduğu, gerekse de gelir kaynağı olarak gördüğü farklı toplumsal kesimler ile kuvvetli bir bağ kurma arayışına yönelmesi gayet anlaşılır olmaktadır. Nitekim ulema hiyerarşisinin büyük toprak sahipleri ve çarşı (geleneksel tüccar elitleri, esnaf, sarraf, küçük üretici ve bunların mensubu oldukları meslek loncaları) gibi farklı kesimler ile geliştirdiği bu ilişkiler, onun türdeş bir yapı olmadığını gözler önüne sermektedir.²⁸

Her iki devletin, biri III. Selim diğeri ise Abbas Mirza milat alınarak başlatılan modernleşme pratikleri karşılaştırıldığında, merkezileşme sorunsalının her iki ülke siyasi elitinin öncelikli gündemini teşkil ettiği, buna mukabil toplumsal dinamik-

17. yüzyılın son çeyreğinden itibaren yaşanan siyasi kaosu hâkim olduğu zaman dilimindeki gelişmelerde yattığının altı çizilmelidir. Çünkü bu süreçte vücut bulan merkezi siyasal boşluk ulemanın, ülkenin sadece entelektüel ve dini hayatında değil, aynı zamanda siyasal hayatında da önemli birtakım roller üstlenmesinin önünü açmış, onları yerel yönetimlerin, yargıçların, yasa koyucuların ve bunun gibi diğer bazı birimlerin işlevlerinin bizzat üstlenilmesi noktasında harekete geçirmiş, böylece de yüzyıllardır üstü örtülü biçimde süren usuli-ahbari çekişmesini yeniden gün yüzüne çıkartarak tarihi bir hesaplaşma doğrultusunda tetiklemiştir. Ahbari (nakilci) ekol, adından da anlaşılacağı üzere, ulemanın belirli bir sorun ya da durum ile ilgili herhangi bir hükme varırken yalnızca peygamber ve masum imamların hadislerine müracaat etmesi gerektiğini esas almış, dolayısıyla da Şii fıkıhını hadisler dışında başka hiçbir kaynağa dayandırmamıştır. Usuliler ise şeriat ve akidenin yorumlanması ve bağımsız yargıda bulunulması hususunda müçtehitlerin işlevini meşru kabul ederek yetkin bir âlimin bireysel istidlallerle kullanabileceği belli ölçüde yasal kaynağın ve hukuk prensiplerinin var olduğu görüşünü ileri sürmüşler, fıkıhın oluşturulmasında hadislerin yanı sıra içtihadı dayalı akli esasları da (usul) temel kabul etmişlerdir. Söz konusu hesaplaşmanın en şiddetlendiği sürecin Afgan işgali ile başlayan Safevi sonrası döneme denk düştüğünün, Suriye ile Irak coğrafyasındaki Şii merkezlerinde yaşandığının ve usuli ekolün mutlak bir galibiyeti ile sonuçlandığının altı çizilmelidir. Bu gelişmeler ışığında, dönemin önde gelen usuli ulemasından Behbehani'nin ortaya koyduğu 'taklid' ve 'ıctihat' prensibi, Şii düşünceindeki tikanıklığa son vermiş olmakla birlikte, 'müçtehit'in görev ve sorumluluklarına da yeni bir açılım getirmiştir. On ikinci imamın gaybetinde, bağımsız istidlal ve hukuki kavrayış yeteneğinden mahrum olan toplum kesimlerinin (mukallit), söz konusu alanlarda yetkin bir âlimin (müçtehit) rehberliğine (taklid) ve hukuki konulardaki karar ve görüşlerine (ıctihat) hayat boyu bağlı kılınması şeklinde özetlenebilecek bu prensip, Şii hiyerarşisinin yeniden şekillenmesine ve ulemanın o döneme dek emsali görülmemiş bir özerklik kazanmasına zemin hazırlamıştır. Hamid Algar, *İslam Devriminin Kökleri*, Çev. M. Çetin Demirhan, İstanbul: İşaret Yayınları, 1988, s.25-27; Algar, "Religious Forces in Eighteenth -and Nineteenth- Century Iran", *The Cambridge History of Iran*, Ed. Peter Avery, Gavin Hambly, Charles Melville, Cilt: 7, Cambridge: Cambridge University Press, 1991, s. 712-714.

²⁸ Gürakar, *Türkiye ve*, s. 191.

lerin bir taraf için milliyetler, diğer taraf için ise aşiretler sorunu biçiminde temel tezatlıklar sergilediği açıktır. Konuya siyasi-bürokratik açıdan ve Osmanlı örneği üzerinden bakıldığında, III. Selim'in tahta çıktığı yıl olan ve aynı zamanda Napolyon'un Mısır seferi ile Fransız Devrimi'ne de denk gelen bu süreçten itibaren Osmanlı bürokrasisinin aşamalı bir biçimde geleneksel yapısından ve yaklaşık son iki yüz yıl içindeki yozlaşmış karakterinden sıyrılarak hukuki-rasyonel bir istikamette evrilmeye başladığı,²⁹ sonraki süreçte de modern okullarda eğitim alan ve mülkün yeni bekçileri olarak görülen asker-sivil bürokratların ulemanın yerine ikame edildiği, bunun da yönetimin tabana yayılması ve bürokratik hizmet anlayışının sekülerleşmesi sonucunu beraberinde getirdiği söylenebilir.³⁰ Ayrıca 1908'e kadar süregelen zaman diliminde iktidarın nasıl kullanılacağı padişahların ve Babiâli'nin karakterine göre şekillenmiş, padişah, kendisi güçlü ya da bürokrasisi zayıf olduğu durumlarda daha belirleyici olurken, tam tersi durumlarda da Babiâli ön planda rol oynamıştır.³¹

19. yüzyılda İran'ın idari-askeri bürokrasisinde yaşanan dönüşüme bakıldığında ise bu yönde atılan adımların Osmanlı'ya nazaran oldukça cılız ve yüzeysel bir nitelik taşıdığıınun altı çizilmelidir. Her ne kadar Kaçar şahları geçmişte tıpkı Afşar ve Zend örneklerinde olduğu gibi birtakım aşiretlerin desteği ile iktidara gelmişler ve klan dayanışmasını sürdürmüşlerse de, onlardan farklı olarak bürokrasi ve ordu geleneğine yaslanmayı da ihmal etmemişlerdir. Ancak bu noktada Kaçar Hanedanları'nın sırtlarını yasladıkları köklü Fars bürokratik geleneğinin patrimonyallikten öte bir aşama kaydedemediğinin, Osmanlı bürokrasisinin tam aksine işlevsellik, hiyerarşi ve eğitim gibi birtakım olmazsa olmaz kriterlere sahip olmadığıınun ve bünyesinde değişik sosyal kesimlerden gelen kesimleri ihtiva ettiğinin, örneğin soyluların ve mutfak hizmetkârlarının çocuklarının yüksek makamlara geçebildiklerinin altı çizilmelidir.³² Dolayısıyla İran coğrafyasında 19.yüzyılın başından itibaren kendisini hissedilir kılan Batı etkisi İran siyasi elitinin Avrupa ile diplomatik ve entelektüel bir iletişim geliştirmesini gerekli kılmış ve bu gereksinim 1800'lerin hemen başlarında yurtdışına beş kişilik ilk öğrenci kafilesinin gönderilmesi ve Londra'da ilk daimi elçiliğın açılması biçiminde pratik bulmuşsa da, işlevsel bir bürokrasinin yoksunluğu söz konusu çabaların kurumsal bir devlet politikası dâhilinde ele alınmasına hiçbir zaman müsaade etmemiştir. Böylece Kaçar İran'ında modernleşme adına başlatılan bu girişimler vizyon sahibi bir grup reformcu şahsiyetin tekelinde kalmış, dolayısıyla da gerek dışarıda gerekse de içeride yaşanan gelişmeler karşısında büyük oranda baltalanmış ve kesintiye uğramıştır.³³

²⁹ Carter V. Findley, *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform Babiâli (1789-1922)*, Çev. Latif Boyacı-İzzet Akyol, İstanbul: İz Yayıncılık, 1994, s. 37-38.

³⁰ Taha Akyol, *Osmanlı ve İran'da Mezhep ve Devlet*, İstanbul: Doğan Kitapçılık, 7. Baskı, 2006, s. 185.

³¹ Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876*, Çev. Osman Akınhay, İstanbul: Agora Kitaplığı, 2.Baskı, 2005, s. 32-33.

³² M.E. Yapp, *The Making of the Modern Near East 1792-1923*, New York: Longman, 1987, s. 170-171.

³³ Gürakar, *Türkiye ve*, s. 312.

Osmanlı ve İran'daki kolektif eylem repertuarının araçlarını ve amaçlarını farklı kılan üçüncü ve son dinamik ise her iki ülkenin ticaretini elinde bulunduran kesimleridir. Konuya çok uluslu bir imparatorluk olan Osmanlı'nın perspektifinden bakıldığında, klasik dönemde Müslüman ile gayrimüslim tüccarlar arasında çok da büyük farklılıklar sergilemeyen güçler dengesinin 17.yüzyıla birlikte gayrimüslimler lehinde değişmeye başladığı, ancak asıl büyük kırılmanın 19.yüzyılda batının iktisadi faaliyet alanını doğuya doğru daha da genişletmesi sonrasında ortaya çıktığı görülmektedir. Zira 17.yüzyıl, Müslüman tüccarların uzak yol ticaretine katılımlarının günden güne azalmaya başladığı buna mukabil Rum, Ermeni ve Yahudi tüccarların da o oranda güçlendiği bir zaman dilimi olmuştur.³⁴ Ancak 19.yüzyıla birlikte "Avrupa ile ticaretin geometrik bir şekilde artışı ve Doğu ile ticaretin nispeten azalışı dış ticaretle uğraşan Osmanlı tüccar topluluğu karmasının değişmesine sebep ol(muş)", bu da Avrupalı tüccarlar gibi himaye edilen, onların sahip olduğu mali ve diğer birtakım imtiyazlardan faydalanan beratlı bir gayrimüslim ticaret zümresinin yükselişine zemin hazırlamıştır.³⁵

Osmanlı açısından önemli bir diğer gelişme ise hiç kuşkusuz ki, 16.yüzyıldan beri gerek devletin gerekse de loncaların kredi gereksinimini karşılayan, öte yandan da iltizam düzeninin finansmanı için kendilerinden yararlanan sarrafların 18.yüzyıldan itibaren hızlı bir yükseliş içerisine girmeleridir. Zira söz konusu bu yükseliş 19. yüzyılın ilk yarısında 'Galata Bankerleri' olarak adlandırılan büyük sermayedarların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Sarrafların bu yükselişinde hiç kuşkusuz ki Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü mali darboğaz birincil derecede etkili olmuştur. Keza batının finans çevreleri ile yakın bir ilişki içerisinde olan bu zümre Osmanlı Devleti için Avrupa piyasalarından kısa vadeli borçlar bulmaya aracı olmuş, ayrıca padişahın ve önde gelen bürokratların kişisel servetlerini ve finans işlerini yönetmeye başlamıştır. Pamuk'un da işaret ettiği üzere Galata Bankerlerinin rakipsiz konumları her ne kadar devletin Avrupa mali piyasalarından uzun vadeli dış borçlanmaya gitmesi üzerine sekteye uğramışsa da, yine de bu zümre kısa vadeli gereksinimler için önemli bir alternatif olma ayrıcalığını sürdürmüştür.³⁶ Sonuç olarak 19.yüzyıl ile birlikte Osmanlı gayrimüslimlerinin gerek düşünsel anlamda gerekse de pratikte azınlık tebaa statüsünden burjuva bilincine doğru bir dönüşüm geçirdiği, bunda da batı ile ticaret yapmanın nesnel koşullarının ve sahip oldukları ayrıcalıkların önemli bir payının olduğu söylenebilir.³⁷

³⁴ Suraiya Faroqi, "Krizler ve Değişim 1590-1699", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Ed. Halil İnalçık, Donald Quataert, Cilt: 2, İstanbul: Eren Yayıncılık, 2006, s. 644-648.

³⁵ Donald Quataert, "19. Yüzyıla Genel Bir Bakış: İslahatlar Devri 1812-1914", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Ed. Halil İnalçık, Donald Quataert, Cilt: 2, İstanbul: Eren Yayıncılık, 2006, s. 956.

³⁶ Şevket Pamuk, *Osmanlı - Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İstanbul: İletişim Yayınları, 5. Baskı, 2009, s. 174-177.

³⁷ Fatma Müge Göçek, *Burjuvazinin Yükselişi İmparatorluğun Çöküşü Osmanlı Batılılaşması ve Top-*

Ağırlıklı olarak gayrimüslimlerden oluşan ve Batının ekonomik menfaatleri ile daha bütünleşik ve komprador bir görüntü sergileyen Osmanlı ticaret burjuvazisinin ve bankerlerinin aksine İran tüccarının ve sarrafının ise çok daha homojen ve milli bir karakter taşıdığı söylenebilir. İran'ın tüccar ve zanaatkârına özgü bu yerelliğinin ve bu gelenekselliğin, yine İran'a özgü bir terminoloji olan 'çarşı' kavramında karşılık bulduğunun altı çizilmelidir. Zira tüccarları, sarrafları, esnafı, küçük üreticileri ve bunların mensubu oldukları meslek loncalarını bir arada ihtiva eden 'çarşı', Batı etkisinin ülke ekonomisi üzerinde yıkıcı etkiler doğurduğu 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yalnızca iktisadi faaliyetleri ile değil, aynı zamanda Şii ulema ile birlikte ön ayak olduğu siyasi muhalefetiyle de ön plana çıkmıştır. İran'ın bu geleneksel tüccar ve üretici zümresi ile Şii din adamları arasında ekonomik çıkarlar temelinde hayat bulan yakınlaşmanın tarihsel kökleri Safevi dönemine dek uzanmakla birlikte, zaman içinde her iki kesim arasında evlilik yolu ile kurulan akrabalık ve kan bağı da ulema-çarşı ittifakının sosyal alt yapısının temellerinin oluşturulmasında önemli bir rol oynamıştır. 19. yüzyıla gelindiğinde ise gerek çarşı gerekse de ulema, merkezi Kaçar idaresinden özerk iki ayrı güç olarak tarih sahnesindeki yerini almıştır. Öyle ki, örneğin John Malcholm, 1829 yılında hazırladığı raporunda sarayın, ticareti ellerinde tutan ve gelirlerinden istifade edilen tüccarlar üzerinde zorba ve keyfi politikalar uygulamaktan çekindiğini ifade etmiştir.³⁸ Bu çekincenin altında hiç kuşkusuz ki, Arthur de Gobineau'nun işaret ettiği üzere, söz konusu ticaret kesimlerinin, Avrupa'daki kredi kurumlarına benzer bir biçimde sarraflık işlevi üstlenmeleri, hatta hükümete dahi kredi temin etmeleri yatmaktadır.³⁹

Sonuç olarak Keyder, klasik bir tarımsal imparatorluk olan Osmanlı'nın Avrupa ekonomisi ile bütünleşmesine ön ayak olan unsurlarının çok büyük oranda gayrimüslimler olduğundan hareketle dini ve etnik öğelerin sınıf farklılaşmasını örttüğünü ifade etmiştir. Bundan dolayıdır ki, "*Hıristiyan burjuvazinin oluşumu kültürel bir misyonla çakış(mış); Avrupalı kapitalistlerle Hıristiyan burjuvazinin işbirliği 'Doğu sorunu'nu halletmeye yönelik global bir projeye bütünleş(miştir).*"⁴⁰ İran'a bakıldığında ise çarşının milli anlamda sınıfsal bir bilinç taşıdığı, politik eylemlerini Batının ekonomik nüfuzunun hissedildiği ilk andan itibaren kolektif bir biçimde başlattığı ve bunların dozunu da yıllar itibarıyla daha da arttırdığı görülmektedir.

lumsal Değişme, Ankara: Ayraç Yayınları, 1999, s. 199, 211-212, 243.

³⁸ Aktaran: James Alban Bill, *The Politics of Iran Groups, Classes and Modernization*, Ohio: Charles E. Merrill Publishing Co., 1972, s. 17-18.

³⁹ Arthur de Gobineau, "Trois ans en Asie", *The Economic History of Iran 1800-1914*, Ed. Charles Issawi, Chicago: Chicago University Press, 1971, s. 36.

⁴⁰ Çağlar Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İstanbul: İletişim Yayınları, 12. Baskı, 2007, s. 35, 48.

IV. Sonuç

İran'daki Reji karşıtı kolektif eylem pratiği, hareketin sınıfsal tabanı, kurulan toplumsal ittifaklar, elde edilen kazanımlar ve kullanılan söylemler bakımından emperyalist Batılı devletler karşısında sonraki süreçte izlenecek patikayı gözler önüne sermesi bakımından bir laboratuvar niteliğindedir. Üçüncü bölümde her iki ülkeye özgü verilen tüm bu bilgiler ışığında, İran'daki bu hareketi Osmanlı'daki muadiline nazaran başarılı kılan önemli bir sebep hiç kuşkusuz ki, Şii ulemanın hareketin liderliğine soyunarak, ilk bakışta yerel, dar kapsamlı ve ekonomik içerikli olması beklenen çiftçi-tüccar muhalefetini, ülke çapında ve geniş katılımlı bir politik sahaya çekebilmesi ve kitleleri bu doğrultuda ajite edebilmesidir.

Ancak benzer bir değerlendirmeyi o günkü şartlar dahilinde Osmanlı açısından yapmak hiç de mümkün değildir. Zira devlet kademesinden tasfiye edilmiş din adamlarının taşradaki uzantılarının sınıfsal ve ideolojik konumları ve sonraki süreçte 'İttihat ve Terakki' adını alacak olan 'İttihad-ı Osmanî' adlı Genç Türk teşkilatının henüz 1889 yılında kurulduğu göz önüne alındığında, gerek din adamlarının gerekse de bürokrat, aydın ve asker kadrolardan oluşan yeni siyasal elitin, Osmanlı'daki bu Reji karşıtı muhalefeti saray karşıtı bir harekete dönüştürme noktasında etkisiz oldukları aşikârdır. Bundan hareketle de Osmanlı'daki protestolar dağınık, öndersiz ve örgütsüz bir seyir izlemiş, yerel düzeyde kalmaya mahkûm olmuştur. Nitekim Osmanlı'da, İran'daki Tütün Protestosu benzeri bir kitlesel muhalefet ve onu yönlendiren politik bir önderlik artan vergiler dolayısıyla ancak 1906 yılında ortaya çıkabilmiş, Müslüman ve gayrimüslim halk tarafından hükümete karşı yapılan protestolar asker-sivil bürokratlar ile aydınların mensubu olduğu Genç Türk örgütleri tarafından yönlendirilerek 1908 Meşrutiyet Devrimi'nin fitilini ateşlemiştir.

Kaynakça

- Akyol, Taha, *Osmanlı ve İran'da Mezhep ve Devlet*, Doğan Kitapçılık, 7. Baskı, İstanbul, 2006.
- Algar, Hamid, *Religion and State in Iran 1785-1906 The Role of the Ulama in the Qajar Period*, University of California Press, Los Angeles, 1969.
- Algar, Hamid, *İslam Devriminin Kökleri*, İşaret Yayınları, İstanbul, 1988.
- Algar, Hamid, "Religious Forces in Eighteenth -and Nineteenth- Century Iran", *The Cambridge History of Iran*, (Ed: Peter Avery, Gavin Hambly, Charles Melville), Cilt 7, Cambridge University Press, Cambridge, 1991.
- Bill, James Alban, *The Politics of Iran Groups, Classes and Modernization*, Charles E. Merrill Publishing Co., Ohio, 1972.
- Browne, Edward G., *The Persian Revolution of 1905-1909*, Cambridge University Press, Cambridge, 1910.
- Cihan, Ahmet, *Reform Çağında Osmanlı İlimiye Sınıfı*, Birey Yayıncılık, İstanbul, 2004.
- Çetinkaya, Y. Doğan, *1908 Osmanlı Boykotu Bir Toplumsal Hareketin Analizi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.
- Dabashi, Hamid, *İran: Ketlenmiş Halk*, Metis Yayınları, İstanbul, 2008.

- Davison, Roderic H., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876*, Agora Kitaplığı, 2. Baskı, İstanbul, 2005.
- Dığıroğlu, Filiz, *Memalik-i Osmaniye Duhanları Müşterekü'l-Menfaa Reji Şirketi Trabzon Reji İdaresi 1883-1914*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul, 2007.
- Doğruel, Fatma & Suut Doğruel, *Osmanlı'dan Günümüze Tekel*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000.
- Emiroğlu, Kudret, "Trabzon'da İkinci Meşrutiyet'te Tütün Rejisi'yle Mücadele", *Trabzon Dergisi*, N:7, Aralık 1993.
- Ergut, Ferdan & Ayşen Uysal, "Tarihsel Sosyoloji Ne Yapar? Nasıl Yapar?", *Tarihsel Sosyoloji Stratejiler, Sorunsallar, Paradigmalar*, (editör: Ferdan Ergut - Ayşen Uysal), Dipnot Yayınları, Ankara, 2007.
- Faroqhi, Suraiya, "Krizler ve Değişim 1590-1699", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, (Ed: Halil İnalçık, Donald Quataert), Cilt 2, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2006.
- Findley, Carter V., *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform Babüali (1789-1922)*, (Çev: Latif Boyacı-İzzet Akyol), İz Yayıncılık, İstanbul, 1994.
- Gobineau, Arthur de, "Trois ans en Asie", *The Economic History of Iran 1800-1914*, (Ed: Charles Issawi), Chicago University Press, Chicago, 1971.
- Göçek, Fatma Müge, *Burjuvazinin Yükselişi İmparatorluğun Çöküşü Osmanlı Batılılaşması ve Toplumsal Değişme*, Ayraç Yayınları, Ankara, 1999.
- Gökdemir, Oktay, "Osmanlı Tütün Tarımında Reji Kolculuğu ve Sivil Direniş", *Tarih ve Toplum*, N:190, Ekim 1999.
- Gürakar, Tolga, *Türkiye ve İran Gelenek, Çağdaşlaşma, Devrim*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2012.
- Keddie, Nikki R., *Religion and Rebellion in Iran*, Routledge, London, 1966.
- Keyder, Çağlar, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, 12. Baskı, İstanbul, 2007.
- Moaddel, Mansoor, "Iran'da Şii Ulema ve Devlet", *Iran Devrimi Din, Anti-Emperyalizm ve Sol*, (Ed: Serpil Üşür), Belge Yayınları, İstanbul, 1992.
- Moaddel, Mansoor, "Shi'i Political Discourse and Class Mobilization in the Tobacco Movement of 1890-92", *A Century of Revolution Social Movements in Iran*, (Ed: John Foran), University of Minnesota Press, Minneapolis, 1994.
- Ocak, Ahmet Yaşar, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mühlidler (15.-17. Yüzyıllar)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998.
- Pamuk, Şevket, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İletişim Yayınları, 5. Baskı, İstanbul, 2009.
- Quataert, Donald, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı Ve Direniş (1881-1908)*, (Çev: Sabri Tekay), Yurt Yayınları, Ankara, 1987.
- Quataert, Donald, "19.Yüzyıla Genel Bir Bakış: İslahatlar Devri 1812-1914", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, (Ed: Halil İnalçık, Donald Quataert), Cilt 2, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2006.
- Uyar, Mazlum, *Iran'da Modernleşme ve Din Adamları*, Emre Yayınları, İstanbul, 2008.
- Yapp, M.E., *The Making of the Modern Near East 1792-1923*, Longman, New York, 1987.
- Yılmaz, Fehmi, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün: Sosyal, Siyasi ve Ekonomik Tahlili (1600-1883)*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, 2005.
- Zarinebaf, Fariba, "From İstanbul to Tabriz: Modernity and Constitutionalism in the Ottoman Empire and Iran", *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, Cilt 28, N:1, 2008.